

VROUWENKIESRECHT ALS OMSTREDEN KWESTIE ONDER NEDERLANDSE FEMINISTEN, 1870-1900

WOMEN'S SUFFRAGE AS A CONTROVERSIAL ISSUE AMONG DUTCH FEMINISTS, 1870-1900

Female suffrage was not the Dutch women's movement's central issue from the beginning, nor did contemporary social reformers conceive it as part of the democratisation process they favoured. This article explores the public debate on women's suffrage against the backdrop of the movement towards universal suffrage in its first three decades. Due to sources refraining from stating the obvious, it remains obscure why exactly parliamentary politics continued to be seen as an exclusively male domain for so long. What is clear, is that conservative feminists associated the demand for women's suffrage with a radical strand of feminism which they abhorred.

In april 1870 verscheen er in Leeuwarden een brochure met de titel *Gelijk recht voor allen! Door eene vrouw*. Die begon met een schets van de 'heerlijke toestand' waarin de bewoners van Nederland sinds enige tijd waren komen te verkeeren, namelijk dat iedere burger gelijk was voor de wet. Alle bewoners?

Neen, in het midden zijner vrije mannen, allen gelijk voor de wet, is er eene kaste van paria's, aan wie de wet minder rechten en, bij gelijke lasten, minder lusten toekent. Al bezitten deze den heerlijksten aanleg, zoo zijn toch vele scholen voor hen gesloten; al kunnen ze bewijzen geven van de meest mogelijke bekwaamheid, zoo zijn toch de meeste posten en ambten voor hen onbereikbaar; al hebben ze bij de staatsregeling het meeste belang, zoo mag toch hunne stem bij verkiezingen niet

* Het lumineuze idee voor het onderwerp van dit artikel kwam van Myriam Everard. Ook voor raad en daad ben ik haar veel dank verschuldigd, net als aan Marianne Braun, Jaap Talsma en Louis Heynsbroek.

worden uitgebracht. [...] Deze paria's, ze maken de helft der bevolking uit, het zijn de dochters, de echtgenooten, de moeders der vrije burgers, het zijn de vrouwen!¹

De beperkte onderwijs- en arbeidsmogelijkheden voor vrouwen waren in Nederland al langer onderwerp van publiek debat, maar de focus van deze brochure op de wetgeving was nieuw.² Later zou blijken dat de auteur ervan Geesje Feddes (1831-1882) heette. Door een toevallige opmerking van haar echtgenoot, notaris Christiaan Beekhuis, was ze nieuwsgierig geworden en het wetboek gaan lezen, en had zo ontdekt hoe weinig rechten zij als vrouw bezat.³ Ook wat het kiesrecht betreft:

278

De wet beschouwt de vrouw [...] eenvoudig als staatkundig niet bestaande. Zij schijnt aan te nemen, dat wezens van de vrouwelijke kunne geen belang hebben bij de staatsregeling; dat het haar onverschillig is, welke belastingen geheven, welke uitgaven ten dienste van het algemeen gedaan, welke besluiten tot eer of schande van haar vaderland of ten opzichte van het onderwijs harer kinderen genomen worden. Zij sluit haar derhalve niet alleen van alle staatsbetrekkingen uit, maar vergunt haar zelfs niet, althans die personen die over haar zullen regeren, mede te kiezen.⁴

Nu zou dit een democratische opvatting worden genoemd, maar zelf gebruikte de schrijfster het woord niet.

Dat past in de analyse van politiek theoreticus John Dunn van de lotgevallen van de term democratie in de laatste tweehonderd jaar. Hij karakteriseert democratie als 'political authority exercised solely through the persuasion of the greater number, or for other sorts of authority in other spheres supposedly exercised solely on a basis acceptable to those subjected to it.'⁵ Het publiek waarop een beroep werd gedaan voor instemming met politieke besluiten was aanvankelijk erg exclusief, want veel categorieën mensen werden ervan uitgesloten. Dunn stelt dat de opmars van democratie in deze twee eeuwen wordt gekenmerkt door het achterenvolgens verdwijnen van die uitsluitingen – met die van vrouwen als de meest

-
- 1 *Gelijk recht voor allen! Door eene vrouw* (Leeuwarden: Kuipers, 1870), 2-3.
 - 2 Marianne Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam: Spinhuis, 1992), 41-43; Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam: Van Gennep, 1990), 35-45.
 - 3 Hildelies Balk, *De kunstpauze. H.P. Bremmer 1871-1956* (Amsterdam: Ongepubliceerd proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam, 2004), 42-43. Geraadpleegd op 25 januari 2017, <https://hildeliesbalkpdj.files.wordpress.com/2012/08/de-kunstpauze-h-p-bremmer-1871-1956-diss-20041.pdf>; 'Gelijk recht voor allen! Antikritiek,' *Ons Streven* 1 (1870): 117; *Pleidooi voor het recht der vrouw. Herdruk van eene brochure, in 1870 geschreven door eene vrouw. Met inleiding* [door M.W.H. Rutgers-Hoitsema] (Rotterdam: Van Hengel, 1895), 4.
 - 4 *Gelijk recht voor allen*, 5.
 - 5 John Dunn, *Setting the People Free. The Story of Democracy* (Londen: Atlantic, 2006), 132.

recente.⁶ Tegelijkertijd werd de geleidelijke kiesrechtuitbreiding naar steeds grotere groepen mannen in West-Europa volgens hem in die tijd zelf nog nauwelijks gerubriceerd onder democratie als idee. Dat gold zelfs voor wat hij 'the first stirrings of the enfranchisement of women' noemt.⁷

Het bekende geschiedverhaal over een geleidelijk steeds bredere representatie veronachtzaamt echter het specifieke karakter van de uitsluiting van vrouwen. Voor Nederland wordt het zicht daarop nog eens extra belemmerd door het ontbreken van een werk dat de geschiedenis van de strijd voor kiesrechtuitbreiding als geheel beschrijft. De boeken van Jan van de Giessen en Gerrit Taal behandelen slechts deelaspecten van de kiesrechtstrijd en gaan niet in op de vrouwenkiesrechtkwestie in de context van veranderende denkbeelden over wie het kiesrecht toekwam.⁸

Van dat laatste is wel een verkenning te vinden in twee hoofdstukken van het boek van Marianne Braun over de politieke geschiedenis van het huwelijksrecht.⁹ Bij haar aanzet is het echter gebleven, zodat het beeld is blijven bestaan dat de invoering van vrouwenkiesrecht als vanzelfsprekend deel uitmaakte van een steeds verdere kiesrechtuitbreiding. De uitsluiting van vrouwen had echter wel degelijk een specifiek karakter, zoals Geesje Feddes al aanwees: hoe bekwaam ze ook waren, vrouwen kwamen niet in aanmerking, uitsluitend en alleen vanwege hun sekse. En hoe overtuigend haar pleidooi voor gelijkberechtiging in hedendaagse oren ook klinkt, vrouwenkiesrecht zou na 1870 nog tientallen jaren een hoogst omstreden denkbeeld blijven, ook onder voorstanders van democratisering en zelfs onder feministen.

Neem alleen al de ontvangst van Feddes' brochure. Haar schets van het huwelijksrecht dat gehuwde vrouwen tot volstreekte onmondigheid veroordeelde riep veel verontwaardiging op, net als de andere ongelijkheden in het burgerlijk recht die ze aan de kaak stelde. Dat was niet het geval met haar aanklacht tegen de uitsluiting van alle vrouwen, gehuwd of niet en hoe vermogend of ontwikkeld ook, van politieke rechten. Iets dergelijks is te zien bij *The subjection of women* van John Stuart Mill, waarvan de eerste Nederlandse vertaling in januari van datzelfde jaar 1870 was verschenen. Veel lezers werden door dat werk aan het denken gezet, maar Mills pleidooi voor vrouwenkiesrecht vond nauwelijks weerklank.¹⁰ De passage in Multatuli's beroemde *Idee* 451 over de sociale kwestie, voor het eerst

6 Idem, 135-136.

7 Idem, 154.

8 J. van de Giessen, *De opkomst van de democratie als leuze in Nederland* (Den Haag: Van Stockum, 1948); G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag: Nijhoff, 1980).

9 Braun, *De prijs van de liefde*, 235-289.

10 John Stuart Mill, *De slavernij der vrouw* (Arnhem: Nijhoff, 1870), 74-75; Jansz, *Denken over sekse*, 46, 60, 70-71.

verschenen in 1864, waarin het als vanzelfsprekend werd gepresenteerd dat vrouwen ook zouden mogen stemmen, verging het niet anders.¹¹ Ook voor vrouwen en mannen die verbetering van de rechtspositie van vrouwen op andere terreinen voorstonden, was het denkbeeld van politieke rechten voor vrouwen kennelijk een brug te ver.

Verder blijkt uit het boek van Braun dat er in de jaren 1880 veel feministen nog steeds huiverig waren voor vrouwenkiesrecht en dat er onder hen in de jaren negentig een discussie woedde over de vraag of het verandering van het huwelijksrecht niet veel meer prioriteit had.¹² Wat was er toch zo controversieel aan vrouwenkiesrecht? Voor een begin van een antwoord op die vraag zal de aandacht hier vooral uitgaan naar feministen van beiderlei kunne en zich beperken tot de eerste periode van het publieke debat over kiesrechtuitbreiding. Het betreft de laatste drie decennia van de negentiende eeuw, tevens de beginperiode van de Nederlandse vrouwenbeweging.

280

OP WEG NAAR ALGEMEEN MANNENKIESRECHT

Dat er in de jaren 1870 in Nederland zo weinig aandacht was voor vrouwenkiesrecht is des te opvallender omdat er juist in die tijd steeds meer kritiek kwam op het bestaande censuskiesrecht, dat op dat moment slechts aan zo'n 11% van de volwassen mannen stemrecht gaf. Kiesrechtuitbreiding werd thema van een politieke discussie.¹³ De kring waarin pleidooien voor kiesrechtuitbreiding klonken was die van de vooruitstrevende liberalen die zich vanaf 1870 manifesteerden, in het 'Comité ter bespreking der sociale quaestie' en later in het maandblad *Vragen des tijds*.¹⁴ Overigens zagen lang niet al deze sociaal-liberalen kiesrechtuitbreiding – laat staan algemeen kiesrecht – als een wenselijke hervorming, althans niet op korte termijn.

Van degenen die wel in die richting dachten heeft Sam van Houten (1837-1930) de meeste aandacht van geschiedschrijvers getrokken, ook met zijn streven naar verbetering van de civielrechtelijke positie van vrouwen. Dat feministische standpunt maakte hem echter niet meteen ook tot voorstander van vrouwenkiesrecht.

-
- 11 Multatuli, *Ideën* II. 6de druk (Amsterdam: Funke, 1880), 107. Geraadpleegd op 19 januari 2017, http://www.dbnl.org/tekst/multoo1idee02_01/multoo1idee02_01_0004.php#009T; Jansz, *Denken over sekse*, 37.
- 12 Braun, *De prijs van de liefde*, 238, 252-254.
- 13 Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum: Verloren, 1999); Van de Giessen, *De opkomst van de democratie als leuze*, 97-173; Henk te Velde, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945,' *BMGN – Low Countries Historical Review* 127 (2012): 3-27.
- 14 Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam: IISG, 1997).

Afb. 1 Foto door M. Verveer van Samuel van Houten, 1887. (*Collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam*)

In de ‘Schets van grondwetsherziening’, de bijlage bij de Nota die hij als kamerlid in april 1877 aan de Tweede Kamer aanbood, stond als een van de criteria die hij aan het stemrecht wilde verbinden expliciet vermeld dat kiezers mannelijk moesten zijn. In de hoofdtekst van zijn betoog beperkte hij zich echter tot twee uitsluitingsgronden:

- a. het gemis van financiële zelfstandigheid, blijkende uit het aannemen van be-
deeling, en b. gemis van de elementaire geestesontwikkeling, welke door het la-
ger onderwijs wordt verkregen. Buiten deze is geen redelijke grond van uitsluiting
aan te wijzen.¹⁵

¹⁵ S. van Houten, ‘Nota A,’ *Tweede Kamer 1876-1877, Bijlagen*, nr. 140-8: 98. Geraadpleegd op 25 januari 2017, <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>; ook als bijlage opgenomen bij S. van Houten, ‘Een woord tot de liberale kiezers,’ *Vragen des tijds* 5 (1879): II, 1-53.

Dat hij daarnaast alle vrouwen uitsloot, of ze nu ontwikkeld en financieel zelfstandig waren of niet, vond hij kennelijk zo vanzelfsprekend dat een toelichting niet nodig was. Hij week daarin trouwens niet af van zijn oude mikpunt Thorbecke, die in 1844 op even terloopse wijze een toekomstig algemeen kiesrecht tot mannen had beperkt.¹⁶ In zijn pleidooi voor vergaande kiesrechtuitbreiding verwees Van Houten wel degelijk naar 'het hoofdbeginsel der moderne maatschappij', namelijk 'de gelijkheid der burgers voor de wet'.¹⁷ Daarin was hij het dus niet oneens met Geesje Feddes. Er is daarom gepoogd Van Houtens toenmalige standpunt over vrouwenkiesrecht te verklaren uit zijn opvatting dat het fundament van burgerschap de productieve bijdrage aan de maatschappelijke rijkdom moest zijn.¹⁸ Maar waarom zou een dergelijk criterium ook vrouwen uitsluiten die met betaald werk voorzagen in het eigen levensonderhoud (en soms ook in dat van hun naasten)?

Feddes had met haar brochure de aandacht gevestigd op de rechtspositie van *alle* vrouwen. Vrouwen waren zuiver en alleen om hun sekse van burgerrechten verstoken, waarmee zij gelijk waren gesteld aan misdadigers, zo constateerde ze. Haar conclusie was dat de wetten vrouwen 'onrecht, smaad en oneer' aandeden en ze schreef over de 'staat van verlaging' waarin 'de vrouw' gehouden werd.¹⁹ Van Houten ging het om iets anders. Hij zocht een alternatief voor het censuskiesrecht en vond dat in het criterium van de economische zelfstandigheid, af te meten aan het vermogen van de potentiële kiezer om het eigen gezin te onderhouden. Omdat dat in zijn ogen nu eenmaal een mannentaak was, was het een bijkomend gevolg dat hij vrouwen geen politieke rechten wilde geven.²⁰ Conform toenmalige progressieve denkbeelden over representatie schreef hij weliswaar dat het parlement een afspiegeling van het hele Nederlandse volk moest worden, maar hij zag daarbij de helft van het volk over het hoofd.²¹

Ook andere vooruitstrevende liberalen deden dat. Bijvoorbeeld het sociaalliberale 'Comité voor algemeen stemrecht', dat in mei 1882 op voorstel van de voorzitter, Jacob Dirk Veegens (1845-1910) als gewenste formulering in een gewijzigde grondwet koos: 'Om kiezer te zijn moet men zijn mannelijk, meerderjarig ingezetene, Nederlander, in het volle genot zijner burger- en burgerschapsrechten.'²²

16 S. van Houten, *De staatsleer van mr. J.R. Thorbecke* (Groningen: Wolters, 1872), 57-59; Myriam Everard en Mieke Aerts, 'De burgeres. Geschiedenis van een politiek begrip,' in *Burger*, red. Joost Kloek en Karin Tilmans (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002), 203.

17 Van Houten, 'Nota A', 97.

18 Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam: Bert Bakker, 1992), 200.

19 *Gelijk recht voor allen*, 4, 7, 16-19; Braun, *De prijs van de liefde*, 42.

20 Jansz, *Denken over sekse*, 63.

21 Van Houten, 'Nota A', 96; De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 82-83.

22 B.H. Pekelharing, 'Herinneringen aan een tweetal comité's,' *Vragen des tijds* 21 (1895) II: 379.

Voor de leden van het Comité was het kennelijk zo vanzelfsprekend dat ‘algemeen stemrecht’ slechts betrekking had op de mannelijke helft van de volwassen bevolking, dat een toelichting op de uitsluiting van vrouwen niet nodig was. Of het voor deze progressief-liberalen een kwestie van gebrek aan bekwaamheid was, is dan ook niet te achterhalen.

Een van de leden van het eerste uur, Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), dacht er misschien anders over, maar hij had tegen die tijd het Comité verlaten om zich aan te sluiten bij de socialistische beweging.²³ In 1879, het jaar dat het Comité was opgericht, had hij zich – waarschijnlijk geïnspireerd door Multatuli – voorstander van vrouwenkiesrecht getoond: ‘als dan de eisch gesteld wordt van algemeen stemrecht voor alle meerderjarige burgers, dan mag nooit vergeten worden, dat in beginsel ook het stemrecht toekomt aan de vrouw.’²⁴ Toch was hij dat een jaar later zelf vergeten, getuige zijn commentaar op het voorstel van Van Houten. Hem verweet hij bedeeden en analfabeten geen stemrecht te willen geven, maar diens uitsluiting van alle vrouwen – bedeed, analfabeet of anderszins – negeerde hij.²⁵

Zo ontstond begin jaren 1880 het spraakgebruik waarin, ook voor mannen die sympathie hadden voor het streven naar vrouwenrechten, ‘algemeen kiesrecht’ als vanzelfsprekend algemeen *mannenkiesrecht* betekende. En terwijl het op dat moment nog weinig voorkwam, zou tien jaar later het woord democratie daarvoor in zwang komen.²⁶ Ook dat woord zou bijgevolg alleen met politieke rechten van mannen worden geassocieerd. Het spraakgebruik zou zich in de politieke strijd bovendien nog lang handhaven doordat ook de meest linkse groeperingen in het parlement bij kiesrechtuitbreiding alleen aan mannen dachten.²⁷ Het stond voor de uitsluiting waarmee de vrouwen te maken kregen die in Nederland om kiesrecht gingen vragen en voor elke wetwijziging afhankelijk waren van mannelijke bondgenoten in het parlement. Ook voor vooruitstrevende politici zou vrouwenkiesrecht geen onderdeel vormen van hun democratiseringstreven. Waarom niet laat zich moeilijk achterhalen, aangezien ze er geen woord aan vuil maakten.

²³ Zie voor zijn overgang van liberalisme naar socialisme: Dudink, *Deugzaam liberalisme*, 157-159.

²⁴ F. Domela Nieuwenhuis, *Algemeen stemrecht* (Haarlem: De Graaff, 1879), 22.

²⁵ F. Domela Nieuwenhuis, *Algemeen stemrecht in beginsel en toepassing* (Haarlem: De Graaff, 1880), 18-19.

²⁶ Zie Van de Giessen, *De opkomst van de democratie als leuze*, 143-147, waarin overigens geen aandacht voor vrouwenkiesrecht.

²⁷ Braun, *De prijs van de liefde*, 236-243.

EEN POGING EN EEN GRONDWETSWIJZIGING

Bij hun voorstellen voor grondwetswijziging hadden Van Houten en Veegens één detail vermoedelijk wel gezien maar niet vermeld, namelijk dat de letterlijke tekst van de grondwet van 1848 vrouwen niet expliciet van het stemrecht uitsloot. Artikel 76 daarvan luidde:

De leden der Tweede Kamer worden in de kiesdistricten, waarin het Rijk verdeeld wordt, gekozen door de meerderjarige ingezetenen, Nederlanders, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsregten, en betalende in de directe belastingen eene som, die [...] in de kieswet zal worden vereischt.

284

Het was in ieder geval wel geconstateerd door staatsrechtgeleerde en conservatief politicus Jan Heemskerk Azn. (1818-1897), die moeilijk verdacht kan worden van sympathie voor vrouwenkiesrecht. Maar juist zijn opmerking 'Door de aangehaalde woorden van art. 76 is het toekennen van het kiesregt aan vrouwen niet uitgesloten' in zijn commentaar *De praktijk onzer Grondwet* (1881) bracht een groepje vrouwen op het idee een poging te wagen.²⁸

Elise Haighton (1841-1911), Titia van der Tuuk (1854-1939) en Aletta Jacobs (1854-1929) waren drie feministes die elkaar kenden uit de vrijdenkersbeweging. Zij dachten en publiceerden al jaren over vrouwenrechten en in hun ogen hoorde het kiesrecht daarbij. Ze beraamden het plan dat Jacobs, de enige van hen drieën die volgens het toenmalige censuskiesrecht voldoende belasting betaalde, zou proberen in april 1883 in Amsterdam op de kiezerslijst te komen.²⁹ Nadat haar verzoek was afgewezen procedeerde zij door tot de Hoge Raad, die haar op 18 mei 1883 in het ongelijk stelde met de motivering dat als de wetgever in 1848 'in afwijking van destijds bestaande toestanden en beginselen van Staatsrecht' het stemrecht aan vrouwen had willen toekennen, dan 'dit allergewichtigst beginsel ongetwijfeld in duidelijke en ondubbelzinnige termen in de Grondwet en dienvolgens in de Kieswet van 1850 zoude zijn uitgesproken, wat echter niet is geschied.'³⁰

De Hoge Raad liet met de woorden 'destijds bestaande' een kiertje open, maar dat was dezelfde Heemskerk al aan het dichten. Hij was namelijk een maand eer-

28 Roel de Lange, "Kent iemand nog eene gehoorzame vrouw?" Sam. van Houten en het begin van de strijd om het vrouwenkiesrecht,' *Recht en kritiek* 10 (1984): 285. Heemskerks commentaar op de grondwet was eerder in afleveringen verschenen in *Bijdragen tot de kennis van het staats-, provinciaal en gemeente-bestuur in Nederland*. De opmerking over vrouwenkiesrecht staat in deel 22 (1879): 235.

29 Myriam Everard, "De waarheid te bevorderen, altijd en overal". Titia van der Tuuk en het vrije denken als feministisch program,' in *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme*, red. Myriam Everard en Ulla Jansz (Amsterdam: Aksant, 2010), 98-101; Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam: Balans, 2005), 170-177.

30 Geciteerd naar De Lange, "Kent iemand nog eene gehoorzame vrouw?"; 285-286.

der aangetreden als leider van een nieuw kabinet, dat meteen was begonnen aan een alternatief voor het inmiddels breed bekritiseerde censuskiesrecht. Er was een staatscommissie ingesteld om een voorstel tot grondwetsherziening uit te werken, onder voorzitterschap van Heemskerk zelf.³¹ In januari 1884 presenteerde deze commissie een rapport dat een grondwetswijziging bepleitte, maar dan wel zo dat algemeen kiesrecht onmogelijk bleef. Verder werd in dit voorstel het kiesrecht expliciet beperkt tot mannelijke ingezetenen.³² Net zoals bij Van Houten en Veegens het geval was geweest, gebeurde dit *en passant* en bleven de overwegingen erachter onbelicht.

Het ontwerp-grondwetsherziening dat de regering in maart 1885 indiende was in dezelfde geest. De discussies die erop volgden lieten zien dat de Kamer sterk verdeeld was over de vraag aan welke criteria kiezers moesten voldoen, dus welke groepen stemrecht dienden te krijgen. Maar zoals Braun in kaart heeft gebracht, wilden zelfs de Kamerleden die daar het verst in gingen het kiesrecht beperken tot diegenen die in het eigen onderhoud en dat van hun gezin voorzagen, zodat alleen de 'gezeten werkman' stemrecht zou krijgen. En Van Houten – misschien aan het denken gezet door de mislukte poging van Aletta Jacobs – was de enige die daaronder ook vrouwelijke gezinshoofden schaarde.³³ Buiten de Kamer lieten prominente sociaal-liberale juristen als Isaïc Abraham Levy (1836-1920) en Pieter Cort van der Linden (1846-1939) weten voor de afzienbare termijn niets in vrouwenkiesrecht te zien.³⁴

In het Kamerdebat van 1886 over het definitieve voorstel van het kabinet-Heemskerk kwam er evenmin een serieuze discussie over de expliciete uitsluiting van vrouwen. Die werd kennelijk zo breed gedragen dat men er geen woord aan vuil maakte, zodat achteraf lastig te doorgronden is wat men erover dacht. Wel diende Van Houten samen met het vooruitstrevend liberale Kamerlid Derk de Ruijter Zijlker (1835-1892) nog een amendement in om de regeling van het kiesrecht geheel aan de gewone wetgever over te laten, zodat in de toekomst wijzigingen als bijvoorbeeld invoering van vrouwenkiesrecht zonder noodzaak van grondwetswijziging met een eenvoudige aanpassing van de kieswet zouden kunnen worden gerealiseerd. Maar ook dat voorstel haalde het niet, het werd met 62 tegen 21 stemmen verworpen. Voor het moment wilde ook Van Houten overigens nog steeds niet verder gaan dan kiesrecht voor vrouwelijke gezinshoofden. Bernard Heldt (1841-1914) – het enige Kamerlid dat voorstander was van algemeen mannenkiesrecht –

31 Taal, *Liberalen en radicalen*, 82-83.

32 Braun, *De prijs van de liefde*, 240.

33 Braun, *De prijs van de liefde*, 241-242; Taal, *Liberalen en radicalen*, 85-86.

34 Braun, *De prijs van de liefde*, 237-238. Zie I.A. Levy, *Kiesrecht krachtens rechtsbekwaamheid. Openbare brief aan Dr. C.B. Spruyt* ('s-Gravenhage: Belinfante, 1885), 54; en P.W.A. Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij* (Groningen: Wolters, 1886), 65.

bepleitte het voor weduwen en ongehuwde vrouwen.³⁵ Geen van beiden kregen medestanders in de Kamer bij hun poging om – al was het maar gedeeltelijk – weg te halen wat later de sekseslagboom voor de stembus zou worden genoemd.

Het uiteindelijke resultaat was een nieuw grondwetsartikel dat kiesrecht verleende aan mannelijke ingezetenen die voldeden aan in de kieswet te bepalen ‘kenteekenen van maatschappelijken welstand en geschiktheid’. In afwachting van die nieuwe kieswet werd de census meteen sterk verlaagd, met als gevolg dat in 1890 meer dan een kwart van de volwassen mannelijke bevolking kiesgerechtigd was – een flinke stijging ten opzichte van de ruim 10% in 1870. Om stemgerechtigd te zijn hoefden mannen niet meer tot de gegoede burgerlijke bovenlaag van de maatschappij te behoren.³⁶ Vrouwen daarentegen werden expliciet uitgesloten, of ze nu aan de eisen voldeden die aan mannen werden gesteld of niet. Bovendien was de kloof tussen hen en het aandeel mannen dat mocht stemmen groter geworden, ongeacht wat een nieuwe kieswet verder nog zou gaan brengen. In de formulering van Mieke Aerts: feitelijk had sekseverschil nu de plaats van standsverschil ingenomen als meest prominente criterium voor uitsluiting van politieke rechten.³⁷

286

VROUWENBEWEGING

Waarom die sekseslagboom, dus vrouwen uitsluiten? In tegenstelling tot de leden van de Tweede Kamer had Cort van der Linden in zijn *Richting en beleid der liberale partij* (1886) wel gepoogd die vraag te beantwoorden. Volgens hem diende men het kiesrecht niet als *mens* te krijgen, maar ‘als zelfstandig burger tot handelen bekwaam.’ En wie kon in die zin als *burger* worden aangemerkt? Minderjarigen in ieder geval niet, want zij waren nog niet vrij en zelfstandig. En ook vrouwen niet, want zij waren ongetwijfeld wel zelfstandige leden van de nationale gemeenschap, maar conform hun ‘eigen natuur’ waren ze vrij en onafhankelijk zonder politieke rechten te hebben of zelfs maar te wensen. Werklieden daarentegen hadden zich al zo lang georganiseerd, hun leiders gehoorzaamd en eenstemmig gelijke doeleinden nagestreefd, dat zij hadden laten zien ‘mondig genoeg’ te zijn ‘om de publieke zaak te begrijpen’. Daarom zag Cort wat hij ‘algemeen burgerstembrecht’ noemde als onvermijdelijk. En mochten vrouwen ‘zozeer ontrouw worden

35 Braun, *De prijs van de liefde*, 243-246; Stuurman, *Wacht op onze daden*, 200-201; Taal, *liberalen en radicalen*, 94-95.

36 Boudien de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam, 1850-1895* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1986), 19-20, 135-136; De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 18-19.

37 Mieke Aerts, ‘Om de kans op één vrouw in het parlement. De vrouwenkiesrechtbeweging tussen neutraliteit en richting,’ *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999* (Den Haag: Sdu, 1999), 36.

aan hare instincten' dat ook zij kiesrecht zouden eisen, dan kon het hen evenmin worden geweigerd. Maar voorlopig was dat 'gevaar' er volgens hem niet.³⁸ Hij had kennelijk geen weet van de poging van Aletta Jacobs en van vrouwenkiesrechtbewegingen in het buitenland.

Dat Nederlandse vrouwen zelf geen kiesrecht wensten was in 1888 ook te lezen in een artikel in het *Sociaal Weekblad*. Het was van de hand van de feministe Helene Mercier (1839-1910), bekend om haar publicaties over de opleidings- en beroepsmogelijkheden van vrouwen en over sociaal werk.³⁹ Dat zij zich nu ook over de kiesrecht kwestie uitsprak kwam door de recente grondwetswijziging, maar als kapstok koos ze het boek van John Stuart Mill uit 1869, dat ze alsnog de hemel in prees. Voor zijn vrouwenkiesrechteis maakte ze echter een uitzondering, want daarmee was *The Subjection of Women* volgens haar voor velen 'een steen des aanstoots' geworden. In tegenstelling tot wat Mill meende was vrouwenkiesrecht namelijk niet het fundament van de 'vrijmaking der vrouw', maar moest het de kroonlijst worden. En zover was dat gebouw nog lang niet gevorderd.

Mercier noemde algemeen kiesrecht voor mannen een onvermijdelijk uitvloeisel van 'de democratische geestesrichting dezer eeuw', maar vrouwenkiesrecht bracht ze daarmee niet in verband. Net als Cort meende ze dat in Nederland zelfs niet-kiesgerechtigde mannen zich meer met politieke en sociale kwesties bezighielden dan vrouwen, die daarbij vergeleken erg achterlieden. Anders dan in Engeland en Amerika stonden zij nog onverschillig tegenover 'haar politieke mondigverklaring'. Ook was het stembiljet volgens haar geen goed middel om belangstelling voor politiek te wekken, want als vrouwen het te vroeg zouden krijgen, konden zij bij de stembus 'een werktuig in de handen van anderen' worden. Het leek Mercier beter vrouwen eerst 'grondig voor te bereiden' op de uitoefening ervan. Nu het door de grondwetswijziging nog lang zou duren, kon die tijd gebruikt worden om gemeenschapszin bij vrouwen te kweken en hun belangstelling voor sociale problemen te wekken.⁴⁰

Mercier was geen uitzondering, er waren in Nederland in de jaren 1880 nauwelijks vrouwen die zich sterk maakten voor hun politieke rechten, laat staan in georganiseerd verband. Er was in die tijd ook maar één blad dat zich specifiek op de vrouwenkwestie richtte, namelijk het aan de behoudend liberale *Nieuwe Rotterdamse Courant* gelieerde weekblad *De Huisvrouw*. Daarin werd regelmatig gerapporteerd over de Engelse en de Amerikaanse vrouwenkiesrechtbewegingen en ook de poging van Aletta Jacobs was welwillend gevolgd.⁴¹ En toen er in 1885 een grondwetswijziging ter discussie had gestaan die het kiesrecht zou uitbreiden

³⁸ Cort van der Linden, *Richting en beleid*, 64-65.

³⁹ Zie Christianne Smit, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum: Verloren, 2015).

⁴⁰ M. Hel, 'Het kiesrecht der vrouw,' *Sociaal Weekblad* 2 (1888): 174-176.

⁴¹ Jansz, *Denken over sekse*, 47.

tot werklieden, had de redactie geschreven dat in dat geval de uitsluiting van alle vrouwen pas echt op 'harde willekeur' zou gaan lijken.⁴²

In de jaren daarna vertoonden de redactionele artikelen in het blad in de kiesrechtkwestie echter een grillige koers. Dat begon in het voorjaar van 1888, toen de verkiezingsstrijd tussen confessionelen en liberalen de redactie deed terugkrabbelen. Ja, het had iets krenkends om alle vrouwen uit te sluiten en wel zoveel mannen stemrecht te geven die 'nu juist niet uitmunten door groote verstandelijke ontwikkeling.' En ja, kiesrecht zou een einde maken aan de onmondigheid van vrouwen. Maar het was niet wenselijk 'de geweldige agitatie van het kiezen' van de laatste dagen ook 'in de kring der vrouwen' te brengen:

Bij ons te lande namelijk speelt bij de verkiezingen de godsdienst eene zeer groote rol, zoo niet, bij zeer velen althans, de hoofdrol. Ook bij dit misbruik maken van den godsdienst, zouden allicht de vrouwelijke kiezers worden meegeslept. En hoe zou dit ooit gewenscht kunnen zijn? Laat althans voor de vrouwen de godsdienst te heilig blijven, om hem in het gewoel van een staatkundigen strijd te brengen!⁴³

Hier ging het om vrouwen als mogelijk werktuig in handen van de partij van Abraham Kuyper. Ook Mercier zag dat gevaar, maar zij noemde nog een probleem, namelijk dat vrouwen bij de keuze van vertegenwoordigers die hun belangen moesten behartigen niet op 'de gewone partijnamen' konden afgaan. 'Liberalisme in de politiek bijv. is niet altijd eensluidend met rechtvaardigheid jegens de vrouw.'⁴⁴ Vrouwen moesten zich daarom eerst oefenen in mensenkennis om potentiële mannelijke bondgenoten te leren onderscheiden van liberale politici die niet het beste met hen voor hadden.

En volgens de redactie van *De Huisvrouw* dreigde er ook gevaar uit een derde hoek. Een paar jaar eerder had zij zich verontrust betoond over de oprichting van een sociaaldemocratische vrouwenvereniging. Ze vreesde namelijk dat vrouwen zich door socialistische theorieën zouden laten meeslepen en zich 'laten gebruiken als werktuigen in de handen van de mannelijke socialisten.'⁴⁵ Toen er vervolgens eind 1889 een vrouwenvereniging werd opgericht die zich 'vrij' noemde om te onderstrepen dat zij politiek ongebonden was, reageerde *De Huisvrouw* in eerste instantie welwillend. Maar twee weken later moest de redactie een teleurstelling melden, want afgaand op de verslagen in de dagbladen leek het toch een socialistische vereniging te zijn.⁴⁶

42 'Het kiesrecht der vrouw,' *De Huisvrouw* 15 (1885-1886) 17 (31 oktober 1885).

43 'Kiesrecht voor vrouwen,' *De Huisvrouw* 17 (1887-1888) 44 (10 maart 1888); zie ook 'Instemming,' *De Huisvrouw* 18 (1888-1889) 1 (14 april 1888).

44 Hel, 'Het kiesrecht der vrouw', 176.

45 'Vrouwelijke socialisten,' *De Huisvrouw* 15 (1885-1886) 12 (26 september 1885).

46 'Eene vrouwen-vereeniging,' *De Huisvrouw* 19 (1889-1890) 33 (26 oktober 1889); 'Eene teleurstelling,' Idem, 35 (9 november 1889); Marianne Braun, "Die groote, machtige ver-

Of de aanvankelijke welwillendheid van de redactie van *De Huisvrouw* er iets mee van doen had is niet duidelijk, maar op het programma van deze Vrije Vrouwenvereniging (vfv) kwam kiesrecht niet voor. Wel gelijke rechten voor vrouwen op andere terreinen: onderwijs, overheidsbetrekkingen, voogdijschap, huwelijk. Voorzitster van de vfv was Wilhelmina Drucker (1847-1925) en zij werd al gauw een veelgevraagd spreekster, onder meer op bijeenkomsten van de beweging voor algemeen kiesrecht. Aanvankelijk pleitte ze voor geleidelijke invoering van vrouwenkiesrecht, om te beginnen voor vrouwen die een akte hadden of een beroep uitoefenden. Ook zij vreesde namelijk dat vrouwen werktuig zouden worden van politieke partijen en net als *De Huisvrouw* dacht ze daarbij zeker aan socialisten.⁴⁷

Maar Drucker veranderde van mening en in 1891 begon de vfv zich in te zetten voor algemeen mannen- én vrouwenkiesrecht, nadrukkelijk met inbegrip van het recht om gekozen te worden. Daarbij werd samengewerkt met de kiesvereniging De Unie, die vrouwen als lid verwelkomde en in 1889 was samengegaan met de Amsterdamse afdeling van de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht.⁴⁸ Die Bond was een poging alle voorstanders van algemeen kiesrecht te verenigen en opereerde in het grensgebied tussen radicaal-liberalisme en socialisme. Blijkens de statuten streefde hij naar 'gelijkstelling bij de wet van man en vrouw'. Maar of dat ook gold voor het beoogde 'algemeen kiesrecht, met geheime stemming en gewaarborgd bij de Grondwet' bleef onduidelijk.⁴⁹

Verheldering kwam toen minister Tak van Poortvliet een voorstel voor een nieuwe kieswet had gepresenteerd, nodig geworden door de grondwetswijziging van 1887. Die had de mogelijkheid geopend voor andere aan kiezers te stellen eisen dan het aan belasting betaalde bedrag, maar had de grote meningsverschillen in de Kamer over kiesrechtuitbreiding niet overbrugd. Het voorstel van Tak behelsde een interpretatie van het nieuwe grondwetsartikel die volgens hemzelf

eeniging 'vrouw'". De Vrije Vrouwenvereniging: van *civil society* naar *public sphere*, *De Negentiende Eeuw* 33 (2009): 206, 211.

47 Braun, "'Die groote, machtige vereeniging 'vrouw'"', 201, 204-205; 'De volksvergadering te Heereveen op Zondag 17 Augustus,' *Het Nieuws van den Dag*, 20 augustus 1890, 2de blad. Geraadpleegd op 25 januari 2017, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010138900:mpeg21:p005>; 'Binnenland,' *Recht voor allen*, 17 oktober 1890. Geraadpleegd op 25 januari 2017, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG05:000092950:mpeg21:p002>; 'Binnenland,' Idem, 12 december 1890. Geraadpleegd op 25 januari 2017, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMIISG05:000093010:mpeg21:p002>.

48 Braun, "'Die groote, machtige vereeniging 'vrouw'"', 205.

49 Taal, *Liberalen en radicalen*, 142, 151, 170, 191; Tom van der Meer, Steven van Schuppen en Sjoerd Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913* (Amsterdam: Van Gennep, 1981), 26-27; statuten in: *Nederlandsche Staats-Courant*, 1 mei 1890. Geraadpleegd op 26 januari 2017, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKBo8:000170104:mpeg21:a0008>.

stemrecht zou toekennen aan 74% van de meerderjarige mannen.⁵⁰ Dat ging een grote groep Kamerleden te ver en het voorstel zou het uiteindelijk dan ook niet halen, maar voorstanders van algemeen mannenkiesrecht waren er enthousiast over. Ook in De Unie was de geestdrift groot, zo groot dat het plan van een aantal leden (vrouwen en mannen) om een adres aan de regering te sturen waarin erop werd aangedrongen nu ook vrouwenkiesrecht mogelijk te maken, door de meerderheid werd afgewezen.⁵¹ Het was duidelijk waar voor deze mannen – met aan het hoofd de socialist Frank van der Goes (1859-1939) – de prioriteit lag.

290

De vvv-leden die in De Unie bondgenoten hadden gezocht om vrouwenkiesrecht op de politieke agenda te krijgen, moesten teleurgesteld concluderen dat ook in die kring het streefdoel ‘algemeen kiesrecht’ neerkwam op algemeen mannenkiesrecht. Naar Engels voorbeeld namen zij vervolgens het initiatief voor een nieuwe vereniging die uitsluitend zou gaan ijveren ‘voor het Kiesrecht der vrouw, in de eerste plaats voor datgene wat thans reeds onder het bereik ligt en als einddoel te streven naar parlementair kiesrecht’, zoals het stond in de circulaire die zij verspreidden.⁵² Kennelijk dachten ze dat kiesrecht op lokaal niveau eerder haalbaar zou zijn. Hoe dan ook, het resultaat was de oprichting van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (vVK), op 5 februari 1894, met als doel ‘het verkrijgen van kiesrecht voor de vrouw’. Voorzitster werd Annette Versluys-Poelman (1853-1914), die op dat moment geen enkele ervaring had in het verenigingsleven en politiek een onbeschreven blad was.⁵³ Dat laatste maakte haar juist geschikt voor de functie. De nieuwe organisatie moest namelijk vrouwen (en mannen) kunnen verenigen die het erover eens waren dat het woord ‘mannelijk’ moest worden geschrapt uit de grondwetsbepalingen over kiesrecht, *ongeacht* eventuele verdere verschillen in politieke oriëntatie.⁵⁴ Inderdaad vinden we in de pas opgerichte vVK niet alleen leden van de vvv, die hun wortels hadden in de socialistische beweging, maar bijvoorbeeld ook de vrouwen die tien jaar eerder de poging hadden bevestigd om een vrouw op de kiezerslijst te krijgen en die wel vrijdenksters waren, maar dan zonder socialistische sympathieën.

50 Taal, *Liberalen en radicalen*, 232-233.

51 Th.P.B. Haver, ‘De geschiedenis der Vrouwenkiesrecht-beweging in Nederland,’ *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* 11 (1906-1907) 10: 1.

52 Idem, 2.

53 Myriam Everard, ‘Het burgerlijk feminisme van de eerste golf. Annette Versluys-Poelman en haar kring,’ in: *De eerste feministische golf. Zesde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (Nijmegen: SUN, 1985): 113-114.

54 Aerts, ‘Om de kans op één vrouw in het parlement,’ 38; Jansz, *Denken over sekse*, 77; statuten vVK in: *Nederlandsche Staats-Courant*, 30 augustus 1894. Geraadpleegd op 27 januari 2017, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000155916:mpeg21:p007>; tekst circulaire vVK in: ‘Ingezonden,’ *Arnhemsche Courant*, 23 april 1894. Geraadpleegd op 27 januari 2017, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000093182:mpeg21:p011>.

STRIJD OM PRIORITEITEN

Nu de vvk er eenmaal was kon moeilijk worden volgehouden dat vrouwen zelf geen politieke rechten wilden. Zij zorgde er ook voor dat de vrouwenkiesrecht-kwestie veel meer publieke aandacht kreeg dan vóór 1894, maar dat wil niet zeggen dat er meteen meer steun voor kwam. Ondanks de neutraliteit die moest voorkomen dat de vereniging – zoals de vvv was overkomen – als socialistisch werd weggezet, bleef haar zaak zeer omstreden, ook onder feministen. Dat bleek alleen al uit de moeite die het in het begin had gekost om vrouwen voor bestuursfuncties of zelfs voor het lidmaatschap van de vvk te interesseren. Zo had Marie Rutgers-Hoitsema (1847-1934) gearzeld over het bestuurslidmaatschap omdat ze het oordeel vreesde van haar familie, die toch al vond dat ze zo aan de weg timmerde: ‘Mijn intiemste vriendin heeft mij de vriendschap al opgezegd.’⁵⁵

291

Tegelijkertijd leefde de belangstelling voor de bredere vrouwenkwestie op, zoals te zien is aan de oprichting van diverse verenigingen en aan de hoeveelheid publicaties die eraan werden gewijd.⁵⁶ Ook de brochure van Geesje Feddes uit 1870 werd opnieuw uitgegeven, door Rutgers-Hoitsema, die in de inleiding constateerde dat er op het gebied van de wetgeving in de tussenliggende 25 jaar weinig vooruitgang was geboekt.⁵⁷ Feddes’ pleidooi voor het recht van vrouwen om mee te beslissen over de wetten van hun land werd bovendien door veel feministen nog steeds niet onderschreven.

Afgaand op een artikel in het *Sociaal Weekblad* zou men zelfs kunnen denken dat er helemaal niets was veranderd sinds Helene Mercier in 1888 in hetzelfde blad vrouwen had opgeroepen om zich te verdiepen in politieke en sociale kwesties opdat zij geen werktuig zouden worden in de handen van politieke partijen. Nu, eind 1895, hekelde Cornélie Huygens (1848-1902), schrijfster van feministische romans, de ‘inertie van vrouwen in alle kringen der maatschappij’. Maar dat was niet de reden dat zij waarschuwde tegen het streven naar vrouwenkiesrecht. Haar artikel was een aanval op vrouwen die ‘den strijd voeren op een verkeerd terrein, allereerst meenen haar aanvallen te moeten richten tegen den man en zijn “heerschappij”, tegen den wetgever en zijn “onrechtvaardigheden”’,⁵⁸ Huygens nam dus nadrukkelijk afstand van de feministen die nu, net als Feddes 25 jaar eerder, een radicaal standpunt innamen door van sekse de centrale kwestie te maken in hun aanklacht tegen bestaande machtsverhoudingen.

Het stuk maakte veel discussie los en leverde Huygens een uitnodiging op van de vvv om op een bijeenkomst haar standpunt te komen toelichten. Daar herhaal-

55 Geciteerd naar Everard, ‘Het burgerlijk feminisme’, 114. Zie ook *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zutphen: Walburg, 1994) 29-30.

56 Jansz, *Denken over sekse*, 75-81.

57 *Pleidooi voor het recht der vrouw*, 3, 5-6.

58 Cornélie Huygens, ‘Iets over de vrouwenkwestie,’ *Sociaal Weekblad* 9 (1895): 383.

Afb. 2 Foto door Pinkau & Gehler (Leipzig) van Cornélie Huygens. (Collectie International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam)

292

de ze haar stelling en voegde er, als vers lid van de nog jonge Sociaal-Democratische Arbeiders Partij in Nederland (SDAP), aan toe dat vrouwen pas in een socialistische samenleving volkomen vrij zouden kunnen worden. Partijleider Pieter Jelles Troelstra (1860-1930) was met haar meegekomen en vroeg in het debat-na het woord om het SDAP-standpunt te verhelderen: uitbreiding van het mannenkiesrecht had prioriteit, want dat zou pas vrouwenkiesrecht mogelijk maken.⁵⁹ Het was het startschot van een jarenlange heftige bestrijding van de vrouwenkiesrechtbeweging van sociaaldemocratische zijde.⁶⁰ De oppositie van Huygens tegen de vrouwenkiesrechteis was echter niet zozeer ingegeven door haar socialistische overtuiging als wel door afkeer van een radicale stroming in de vrouwenbeweging.

59 'De taktiek in de Vrouwenbeweging,' *Het Volksdagblad*, 5 maart 1896; 'Vergaderingen,' *Evolutie* 3 (1895-1896): 398-400. Geraadpleegd op 27-1-2017, https://www.atria.nl/eazines/IAV_602014/IAV_00602014_003_50.pdf.

60 Zie ook Ulla Jansz, 'Women Workers Contested. Socialists, Feminists and Democracy at the National Exhibition of Women's Labour in The Hague, 1898,' in *Gender and Activism. Women's Voices in Political Debate. Yearbook of Women's History/Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 35 (Amsterdam/Hilversum: Verloren, 2015), 69-85.

Die weerzin werd gedeeld door de redactie van *De Huisvrouw*, die daarnaast juist erg huiverig bleef voor alles wat naar socialisme zweemde. Ook uitbreiding van het kiesrecht tot het merendeel van de mannelijke meerderjarige ingezetenen was volgens deze redactie geen goed idee en had in 1891 tijdelijk haar mening over vrouwenkiesrecht veranderd. Toen had het er namelijk even op geleken dat in de nieuwe kieswet ontwikkeling en economische zelfstandigheid geen criteria meer zouden zijn, alleen het in staat zijn een stembiljet in te vullen. Daarmee zou de uitsluiting van vrouwen van het kiesrecht volgens *De Huisvrouw* 'een hatelijk karakter' krijgen. Dan werden vrouwen namelijk gelijk gesteld met minderjarigen en met 'het uitschot der samenleving'. In dat geval kwam de vraag op of het algemeen belang wel was gebaat bij de uitsluiting van vrouwen, 'ook van die vrouwen, die wat ontwikkeling, moraliteit en zelfstandigheid betreft, alle waarborgen aanbieden, dat zij zich bij het doen van keuzen alleen zouden laten leiden door eene eerlijke behartiging van dat belang?'⁶¹

Nadat de vergaande uitbreiding van het mannenkiesrecht die Tak van Poortvliet had voorgesteld uiteindelijk politiek toch niet haalbaar was gebleken, keerde de redactie van *De Huisvrouw* terug naar een gereserveerd standpunt. Pas als vrouwen uit 'meer ontwikkelde en toonaangevende klassen' om het kiesrecht zouden gaan vragen kon zo'n verzoek door regering en volksvertegenwoordiging serieus worden genomen.⁶² Na de oprichting van de vvk werd de redactie nog terughoudender. Ze was geen tegenstander van die vereniging en haar streven, maar vond dat er eerst veel andere zaken moesten veranderen. Behalve dat vrouwen meer kennis van staat en maatschappij dienden te krijgen, moesten allerlei wetten, wantoestanden en vooroordelen worden opgeruimd die vrouwen beletten als zelfstandig mens op te treden. Daar streed het blad al meer dan twintig jaar tegen, aldus een hoofdartikel van eind 1894.⁶³

Nog weer enkele jaren later haalde *De Huisvrouw* strategische overwegingen erbij als argument voor haar reserves. De redactie was niet principieel tegen vrouwenkiesrecht, maar voorrang mocht het niet hebben. Als er zoals de vvk wilde op vrouwenkiesrecht - dus op een grondwetswijziging - moest worden gewacht voordat andere verbeteringen gerealiseerd konden worden, zou het nog lang gaan duren. Zoveel geduld had de redactie niet. Bovendien vreesde ze schade voor de vrouwenzaak, omdat er meer steun was voor het gelijktrekken van de burgerlijke rechten van vrouwen met die van mannen dan voor politieke rechten.⁶⁴

In dezelfde geest noemde de jurist Eduard Fokker (1849-1936) de vvk zelfs 'een hinderpaal voor de ontwikkeling der vrouwenbeweging'. Als het aan hem lag zou-

61 'Het kiesrecht voor vrouwen,' *De Huisvrouw* 21 (1891) 14 (18 april 1891).

62 'Nog eens: het kiesrecht voor de vrouw,' *De Huisvrouw* 23 (1892-1893) 19 (25 maart 1893).

63 'De Groningsche Vereeniging,' *De Huisvrouw* 25 (1894-1895) 12 (8 december 1894).

64 'Vrouwenkiesrecht I-II,' *De Huisvrouw* 26 (1895-1896) 44-45 (20-27 juni 1896).

Afb. 3 Lithografie door Jan Veth van Jeltje de Bosch Kemper in de serie Bekende tijdgenooten, gepubliceerd als bijlage van *De Amsterdamer*, 8 november 1896. (Collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam)

den ongehuwde vrouwen die in hun eigen levensonderhoud voorzagen het wel meteen krijgen, maar hij vond het een tactische fout van de vvk om nu al kiesrecht voor alle vrouwen te eisen zolang de positie van gehuwde vrouwen wettelijk een ondergeschikte was: 'Zal de wetgever haar, die naar de door hem gemaakte wetten haar eigen zaken en belangen niet kan en niet mag waarnemen, roepen om over de belangen der gemeenschap te oordelen?' Ook Fokker, lid van het bestuur van de Liberale Unie die sinds 1885 beoogde de uiteenlopende liberale groeperingen in de Kamer bijeen te houden, meende dat er onder de wetgevende mannen eerder steun zou zijn te vinden voor aanpassing van het burgerlijk recht dan voor vrouwenkiesrecht. Die eis zou minstens moeten worden 'opgeborgen' totdat er weer een grondwetsherziening aan de orde zou zijn.⁶⁵

Dezelfde lijn volgde Fokker als lid van het Comité tot Verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtstoestand der Vrouw in Nederland – in de wandeling wel het 'Comité met de lange naam' genoemd. Het was opgericht in 1894, dus in hetzelfde jaar als de vvk, en bestond uit vier vrouwen en vier mannen. Initiatiefneemster en voorzitter was de eerbiedwaardige feministe Jeltje de Bosch Kemper (1836-1916), die niets van vrouwenkiesrecht wilde weten.⁶⁶ Bij de 'leemten en onrechtvaardigheden in onze wetten' die het Comité wilde aanpakken, werd de kiesrechtkwestie dan ook nadrukkelijk niet genoemd. De oprichtingscirculaire van het Comité maakte duidelijk dat het ging om een alternatief voor een radicaal feminisme: 'het ondervonden onrecht kan [...] zóó bitter en heftig stemmen, dat men vergeet, dat wetten langzaam ontstaan, en, sedert vele jaren in werking zijnde, niet in ééns, op een gegeven oogenblik te veranderen zijn'. Dat de oprichters zelf niet 'bitter en heftig' waren, verklaarden ze uit het feit dat zijzelf niet te lijden hadden van de misstanden die ze wilden aanpakken, 'omdat in vele gevallen de zeden beter zijn dan de wetten'.⁶⁷ Zij wilden de vrouwenkwestie blijven zien als een vorm van sociaal werk, een activiteit ten bate van een groep waarvan men zich gelukkig prees er zelf geen deel van uit te maken.

Voor zichzelf kiesrecht eisen paste daar niet bij. De vier vrouwen dachten op andere wijze hun doel te bereiken, namelijk door er evenzoveel mannen bij te zoeken uit kringen van wetenschap en politiek. De circulaire voerde aan dat verbetering alleen mogelijk zou zijn 'wanneer mannen en vrouwen hierin tezamen werken, waardig, vastberaden en zonder politieke nevenbedoelingen'.⁶⁸ In alles

65 E. Fokker, 'Ingezonden. Van den goeden weg,' *Sociaal Weekblad* 10 (1896): 343-344.

66 Johanna W.A. Naber, *Het leven en werken van Jeltje de Bosch Kemper* (Haarlem: Tjeenk Willink, 1918): 158-163, 182, 208.

67 Atria, collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV), Archief Vereniging tot Verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtstoestand der Vrouw in Nederland (VVMRV), inv.nr. 12. 'Aan allen, die verbetering wenschen in den maatschappelijken en in den rechtstoestand der vrouw in Nederland'. Geraadpleegd op 30 januari 2017, hdl.handle.net/11653/arch293.

68 Ibidem.

presenteerde het Comité zich als een alternatief voor de vvk, die geassocieerd werd met het radicale feminisme van vrouwen die kiesrecht eisten omdat ze geen machtsverschillen wilden accepteren die zuiver en alleen door sekse werden bepaald.

KEERPUNT?

296

In 1896 werd er door de Tweede Kamer dan toch eindelijk een kieswet aangenomen die een voor de meerderheid acceptabele uitwerking gaf aan de ‘kenteekenen van maatschappelijken welstand en geschiktheid’ van het grondwetsartikel. Men moest behalve van het mannelijk geslacht ook tenminste 25 jaar oud zijn, maar verder waren er allerlei criteria waaraan men kon voldoen om kiezer te mogen zijn, op het gebied van belasting, huur, pensioen, spaarbanktegoed, opleiding. De wet resulteerde in een flinke stijging van het aantal kiesgerechtigden, namelijk tot de helft van het aantal mannen van 25 jaar en ouder in 1899.⁶⁹ De algehele uitsluiting van vrouwen kreeg zo steeds meer het karakter dat in *De huisvrouw* eerder ‘hatelijk’ was genoemd.

Tegelijkertijd groeide de politieke steun voor algemeen mannenkiesrecht, dus voor een nieuwe grondwetswijziging. De SDAP was er voorstander van, maar had met haar drie Kamerzetels (in 1899) veel minder te vertellen dan de Liberale Unie. Die was weliswaar nog steeds sterk verdeeld over de kwestie, maar het bestuur wilde de knoop doorhakken. In januari 1900 kregen de aangesloten kiesverenigingen in alle districten een circulaire waarin werd geopteerd voor een grondwetsherziening met algemeen mannenkiesrecht en het wegnemen van de belemmeringen voor vrouwenkiesrecht.⁷⁰ Dit ging veel liberalen in het land te ver en liep uit op een definitieve afsplitsing van de linkervleugel. Die richtte in maart 1901 een nieuwe politieke partij op, de Vrijzinnig-Democratische Bond (VBD), met in de beginselverklaring algemeen kiesrecht voor meerderjarige mannen en vrouwen.⁷¹

De SDAP was inmiddels een nieuw offensief voor algemeen kiesrecht begonnen en had daarvoor samenwerking gezocht met een veelheid aan organisaties, waaronder de vvk. Het SDAP-partijprogramma vermeldde het streven naar algemeen mannen- én vrouwenkiesrecht, maar partijleider Troelstra had van meet af aan duidelijk gemaakt dat er geen sprake kon zijn van kiesrecht voor welke groep vrouwen dan ook voordat eerst alle mannen het zouden hebben. De vvk besloot

69 Ron de Jong, ‘Verkiezingen Tweede Kamer’. Geraadpleegd op 30 januari 2017, <http://resources.huygens.knaw.nl/verkiezingentweedekamer/inleiding>.

70 Taal, *Liberalen en radicalen*, 485-488.

71 Taal, *Liberalen en radicalen*, 500-501; Meine Henk Klijnsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, 1901-1946* (Amsterdam: Bert Bakker, 2008), 72-74, 76.

toch tot samenwerking in het in 1899 opgerichte Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht (NCvAK), maar onder de voorwaarde dat zij zich kon blijven inzetten voor vrouwenkiesrecht, ook als dit aan de invoering van algemeen kiesrecht zou voorafgaan.⁷² De vvk hield dus de optie open van een grondwetswijziging die wel het woord 'mannelijk' zou schrappen, maar nog geen verdere uitbreiding van het kiesrecht (voor mannen en dan mogelijk ook voor vrouwen) zou inhouden doordat de zinsnede over 'kenteekenen van maatschappelijken welstand en geschiktheid' waaraan kiezers moesten voldoen, zou blijven bestaan.

Het was een optie waarin men in liberale kring op dat moment niet zo geloofde. Getuige de circulaire van januari 1900 bestond daar het idee dat algemeen mannenkiesrecht de minder vergaande eis was die eerder kon worden gerealiseerd. Het dan in een moeite door in de grondwet wegnemen van de beletselen voor vrouwenkiesrecht, zodat dat in een later stadium in de kieswet kon worden geregeld, was in die visie al heel wat. Twee leden van het Comité met de lange naam, de eerder genoemde Eduard Fokker en de rechtsgeleerde Willem Molengraaff (1858-1931), beiden tevens prominent lid van de Liberale Unie, dachten in het najaar van 1900 dat een grondwetswijziging wel binnen afzienbare tijd op de politieke agenda zou staan. Zij meenden daarom dat de tijd was gekomen om partij te kiezen vóór vrouwenkiesrecht en zorgden ervoor dat het Comité (dat inmiddels was omgevormd in het bestuur van een vereniging met dezelfde lange naam) in die zin van standpunt veranderde. Maar samenwerking met de vvk bleef een brug te ver.⁷³ Dit doet vermoeden dat de eerder aangehaalde prioriteitenkwestie toch niet het belangrijkste punt was en dat men vooral afstand wilde bewaren tot de 'heftigheid' van de radicale feministen met hun kritiek op de ongelijke machtsverhoudingen tussen de seksen.

Ook van sociaaldemocratische kant werd afstand genomen van de vvk. Een aantal vrouwen en mannen dat ook lid was van de SDAP zegde het vvk-lidmaatschap op, als reactie op het besluit van die vereniging om prioriteit te geven aan het weghalen van de sekseslagboom, mocht dat eerder haalbaar zijn dan de invoering van algemeen mannenkiesrecht. Onder aanvoering van Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom (1862-1952) lieten elf leden van de afdeling Middelburg weten dat de reden voor hun opzegging was dat was gebleken dat de vvk 'niet op democratische grondslagen berustte'.⁷⁴ Wilhelmina Drucker verdedigde het vvk-standpunt met het argument dat de vereniging vóór noch tegen democratie was,

72 Taal, *Liberale en radicalen*, 466; Tom van der Meer, 'Kiesrecht zonder onderscheid van sekse. De SDAP en de strijd voor het vrouwenkiesrecht (1899-1908),' in *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 1981* (Nijmegen: SUN, 1981), 149-151.

73 Atria, collectie IAV, Archief VVRMV, inv.nr. 2, Notulenboek 1, vergadering 6-10-1900. Geraadpleegd op 30 januari 2017, hdl.handle.net/11653/arch293.

74 'Kiesrecht-strijd,' *Evolutie* 7 (1899-1900): 109. Geraadpleegd op 1 februari 2017, hdl.handle.net/11653/per602014.

maar neutraal.⁷⁵ Hoewel ze in de prioriteitenkwes­tie diametraal tegenover elkaar stonden, associeerden beiden de term democratie dus niet met vrouwenkiesrecht, maar uitsluitend met algemeen mannenkiesrecht – hoe merkwaardig dat gezien vanuit een hedendaags democratiebegrip ook is.

Dertig jaar na de eerste publicatie van de brochure *Gelijk recht voor allen!* waren politieke rechten van vrouwen niet alleen denkbaar geworden, maar ook op de politieke agenda gezet. Dat gebeurde echter niet onder de noemer van democratisering en dat blijkt meer dan een kwestie van naamgeving. Kiesrecht voor vrouwen bleef gezien worden als een kwestie van een andere orde dan de uitbreiding van het kiesrecht naar een steeds grotere groep mannen die in dezelfde periode haar beslag kreeg. Het was uitsluitend aan de revolutiedreiging te danken dat vrouwen in 1918 actief kiesrecht kregen. Het recht om gekozen te worden was hen al met de grondwetswijziging van 1917 toegekend, maar het principe van gelijke politieke rechten zou pas in 1922 in de grondwet worden vastgelegd.

Tot het zover kwam bleef ook in de context van de bredere vrouwenkwes­tie het kiesrecht een speciale plaats innemen; het was dus niet het vanzelfsprekende centrale actiepunt waarvoor het later is gehouden. De kiesrechteis werd ook na de eeuwwisseling nog jarenlang geassocieerd met een radicaal standpunt waarachter niet elke feministe zich zomaar kon scharen. In de vrouwenbeweging die in Nederland pas in de nieuwe eeuw goed op stoom kwam, zou vrouwenkiesrecht slechts langzamerhand minder omstreden worden.

LITERATUUR

- Aerts, Mieke. 'Om de kans op één vrouw in het parlement. De vrouwenkiesrechtbeweging tussen neutraliteit en richting,' in *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999*, 35-45. Den Haag: Sdu, 1999.
- Balk, Hildelies. *De kunstpaus. H.P. Bremmer 1871-1956*. Amsterdam: Ongepubliceerd proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam, 2004.
- Bosch, Mineke. *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*. Amsterdam: Balans, 2005.
- Braun, Marianne. *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam: Spinhuis, 1992.
- Braun, Marianne. "Die groote, machtige vereeniging 'vrouw'". De Vrije Vrouwenvereening: van *civil society* naar *public sphere*, *De Negentiende Eeuw* 33 (2009): 193-212.
- Dudink, Stefan. *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*. Amsterdam: IISG, 1997.
- Dunn, John. *Setting the People Free. The Story of Democracy*. Londen: Atlantic, 2006.
- Everard, Myriam. 'Het burgerlijk feminisme van de eerste golf. Annette Versluys-Poelman en haar kring,' in *De eerste feministische golf. Zesde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Nijmegen: SUN, 1985, 106-137.
- Everard, Myriam, en Mieke Aerts. 'De burgeres. Geschiedenis van een politiek begrip,' in *Burger*, red. Joost Kloek en Karin Tilmans. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002, 173-229.

75 Ibidem. Dat Drucker de auteur is blijkt uit de idiosyncratische schrijfstijl.

- Everard, Myriam. "De waarheid te bevorderen, altijd en overal". Titia van der Tuuk en het vrije denken als feministisch program,' in *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als he-raut van het feminisme*, red. Myriam Everard en Ulla Jansz. Amsterdam: Aksant, 2010, 85-106.
- Giessen, J. van de. *De opkomst van de democratie als leuze in Nederland*. Den Haag: Van Stockum, 1948.
- Jansz, Ulla. *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. Amsterdam: Van Gennep, 1990.
- Jansz, Ulla. 'Women Workers Contested. Socialists, Feminists and Democracy at the National Exhibition of Women's Labour in The Hague, 1898,' in *Gender and Activism: Women's Voices in Political Debate. Yearbook of Women's History/Jaarboek voor Vrouwen-geschiedenis* 35, 69-85. Amsterdam/Hilversum: Verloren, 2015.
- Jong, Ron de. *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*. Hilversum: Verloren, 1999.
- Jong, Ron de. 'Verkiezingen Tweede Kamer.' Geraadpleegd op 30 januari 2017, <http://resources.huuygens.knaw.nl/verkiezingentweedekamer/inleiding>.
- Klijnsma, Meine Henk. *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, 1901-1946*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Lange, Roel de. "Kent iemand nog eene gehoorzame vrouw?" Sam. van Houten en het begin van de strijd om het vrouwenkiesrecht,' *Recht en kritiek* 10 (1984): 284-292.
- Meer, Tom van der. 'Kiesrecht zonder onderscheid van sekse. De SDAP en de strijd voor het vrouwenkiesrecht (1899-1908),' in *Jaarboek voor Vrouwen-geschiedenis 1981*. Nijmegen: SUN, 1981, 146-166.
- Meer, Tom van der, Steven van Schuppen en Sjoerd Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913*. Amsterdam: Van Gennep, 1981.
- Naber, Johanna W.A. *Het leven en werken van Jeltje de Bosch Kemper*. Haarlem: Tjeenk Wil-link, 1918.
- Pekelharing, B.H. 'Herinneringen aan een tweetal comité's', *Vragen des Tijds* 21 (1895), II: 354-381.
- Stuurman, Siep. *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*. Amsterdam: Bert Bakker, 1992.
- Taal, G. *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901*. Den Haag: Nijhoff, 1980.
- Velde, Henk te. 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945,' *BMGN - Low Countries Historical Review* 127 (2012): 3-27.
- Vries, Boudien de. *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam, 1850-1895*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1986.

Ulla Jansz maakt deel uit van de redactie van het Wilhelmina Drucker webmonument (www.wilhelminadrucker.nl). Zij promoveerde op *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (1990). De geschiedenis van Nederlandse vrouwenbeweging in de negentiende en begin twintigste eeuw is nog steeds haar belangrijkste onderzoeksterrein.